

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ

8
(378)
1988

ЩОМІСЯЧНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ УРСР

Видається з березня 1951 року

Київ, «Радянська школа»

У НОМЕРІ:

МОЛОДОМУ ВЧИТЕЛЕВІ

До серпневих конференцій

СТРІЛЯНА А. М.— Шасливої вам учительської долі, молоді! 3

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І КРИТИКА

ГРЕЧАНЮК СЕРГІЙ — У «гроні п'ятірнім» — перший (Штрихи до портрета Миколи Зерова) 10

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

До серпневих конференцій

НЕДІЛЬКО В. Я.— Мета і завдання нової програми 18

Проект програми з української літератури для 4—10-х класів середньої загальноосвітньої школи з українською і російською мовами навчання 23

Анотовані списки творів для позакласного читання 39

Тематичний план та анотації навчальних телевізійних передач з української мови і літератури на перше півріччя 1988/89 навчального року 45

МОВА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

ГРИЦИК Н. І.— Оповідання А. Головка «Червона хустина» 49

МЕТОДИКА МОВИ

До серпневих конференцій

БІЛИЧЕНКО Т. А., КАЛАШНИК О. П., ОСТАФ Я. І.— Районне методичне об'єднання вчителів-словесників на новому етапі (З досвіду) 53

СИМОНЕНКОВА Л. М.— Уроки мови за новим навчальним планом 61

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

Подолання імперативу (Інтерв'ю з членом-кореспондентом АПН СРСР, доктором педагогічних наук Ш. О. Амонашвілі) 64

З РЕДАКЦІЙНОЇ ПОШТИ

До серпневих конференцій

СКУНЦЬ ПЕТРО.— Що може вчитель? (Роздуми письменника) 68

РЕЦЕНЗІЇ

СОЛОВЕЙ ЕЛЕОНОРА — Фролова К. П. Цікаве літературознавство 73

БІЛЕЦЬКИЙ Ф. М. — Гнідан О. Д. Історія української літератури XIX — початку XX століття. Практичні заняття 75

ЛИСИЧЕНКО Л. А., ТИМЧЕНКО І. В. — Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології 77

ХРОНІКА

ДОВГА О. М. — Семінар методистів педагогічних інститутів 79

Рекомендуємо прочитати в журналах 17, 38, 48, 67

В. Я. НЕДІЛЬКО

МЕТА І ЗАВДАННЯ НОВОЇ ПРОГРАМИ

Літературна освіта, методика вивчення літератури в школі набувають нині особливого значення, адже саме на літературу нашим суспільством покладаються завдання, що, по суті, виходять за межі звичайного шкільного предмета.

Ідеться передусім про формування морально-етичних засад особистості, які відповідали б духові і сутності перебудови. А сутність ця полягає у відродженні чистої душі людської, виробленні нових поглядів на сучасне й минуле, у несприйнятті фальшивого, показного, зашкарубло-бюрократичного, бездуховного й бездушного, що роками утверджувалось як норма життя.

Отже, і добір творів для вивчення в середній школі, і методика, за якою вони розглядатимуться, мають відповідати вимогам виховання нової людини. До програми з літератури повинні бути включені найкращі, найважливіші з ідейно-художнього погляду твори. І, певне, треба наголосити тут саме на їх художності, талановитості, високому емоційно-естетичному рівні. Досі ж у літературі, а відповідно і в шкільних програмах, існувало, та й тепер ще існує, чимало декларативних, трафаретних, абсолютно правильних з погляду ідейності, але слабких у художньому відношенні творів, у яких славляться партія, Ленін, патріотизм, інтернаціоналізм та інші високі, святі для кожного з нас поняття. Однак ці високі поняття в прохідних, сірих рядках девальювалися, ставали штампами. Звичайно, виховний вплив таких творів, не кажучи вже про вплив естетичний, зводився до нуля або й набував негативного значення.

Брак творів морально-етичної проблематики, не увага до внутрішнього світу людини, до її духовного життя, домінування в програмі «творів на тему» — все це знижувало інтерес учнів до вивчення літератури, а отже й до літератури взагалі як явища мистецтва. Надто мало місця в програмі відводилося і творам медитаційного, філософського звучання, інтимній ліриці, пейзажним віршам, а саме вони найбільше приваблюють чутливі юнацькі душі.

У запропонованому проекті значно більше введено творів, які допоможуть школярам збагнути всю складність світу й людського буття, спонукатимуть замислитися над своїм місцем у житті, над тим, що таке добро і зло, як боротися з усілякою кривдою, яка ще, на жаль, нерідко трапляється в нашому житті. Це, зокрема, вірші В. Симоненка («Лебеді материнства», «Ти знаєш, що ти — людина», «Баба Онисія», «Піч», «Дід умер» та ін.), Б. Олійника, Д. Павличка, роман Олеса Гончара «Собор», повісті Григора Тютюнника «Климко» та «Вогник на леко в степу» і його чарівна «Лісова сторожка», історичний роман у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко.

Окремо слід сказати й про твори тих письменників, які були заслужено вилучені з літературного життя або значення яких штучно принижувалось, що збіднювало поліфонічне звучання української

тератури, звужувало її ідейно-художній, жанровий і тематичний діапазон. У проекті програми пропонується для вивчення частина таких творів (П. Куліша, О. Олеся, Б. Грінченка, В. Чумака, М. Куліша та ін.).

Заслужують на увагу і твори, які сприяють пробудженню історичної пам'яті народу, виховують гордість за його славне минуле: «Поченка, «Чорна рада» П. Куліша.

Вихованню патріотизму, національної свідомості, розвитку історичної пам'яті сприятиме також матеріал розділу «Українська народна творчість», яким відкривається програма кожного класу. Фольклорні твори дібрані з урахуванням літературного періоду і конкретного навчального матеріалу, що вивчається.

За цим же принципом дібрані й твори радянських письменників. Серед них переважно ті, що спонукають молоду людину подивитися навколо й заглянути у власну душу, замислитися над тим, чи так вона живе, як треба жити на цім світі відповідно до правічних законів добра, правди, сумління.

І ще одне. Досі для вивчення у 4—7-му класах добиралися тільки ті твори про життя дітей, які підкреслювали його трагізм, важкі соціальні умови в капіталістичному суспільстві («Морозенко» Панаса Мирного, «Школяр» А. Тесленка, «Маленький грішник» М. Коцюбинського та ін.). Безперечно, оминати цієї теми ніяк не можна. Але так само не можна обмежувати художню палітру літератури тільки такою тематикою. Тому проект програми включає твори, які розкривають перед читачем благородні риси людей: доброту, чуйність, благодійність, милосердя. Це, наприклад, оповідання Б. Грінченка «Украла» та «Без хліба», М. Коцюбинського «Харитя» та деякі інші.

Слід сказати й про таке. Постулат про зв'язок вивчення літератури з життям сприймався (і тепер іноді сприймається) спрощено, стосовно лише безпосередніх виявів зв'язку твору з відповідними явищами, подіями життя. Твір залишався у вузькому колі тематики, яка трактувалася часто вульгарно-соціологічно або, принаймні, ілюстративно-соціологічно. Конкретно-історичне заступало собою загальнолюдське, вічне, а отже, й учні сприймали твір лише як ілюстрацію до певного історичного етапу, з позицій соціологізму.

Скажімо, «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького розглядалася лише як «змалювання жалюгідності дрібновласницького побуту селянської сім'ї після скасування кріпацтва». І як така, певна річ, не викликала особливого зацікавлення учнів. Але ж на класичний твір нашої літератури можна і треба поглянути ширше і побачити в ньому осуд бездуховності, життя без ідеалів, зведене до дрібних, споживацьких інтересів, до прагнення збільшити «мое», гребти до себе побільше. Хіба у наш час такого не трапляється? Тож не дивно, що коли дев'ятикласникам допомогти поглянути на «Кайдашеву сім'ю» ширше, з позицій уселюдських, вони легко знайдуть кайдашів і кайдашенок серед своїх сучасників, яким речі, матеріальні блага заступають духовні цінності. При цьому учні усвідомлюють відмінність між пореформенним селом, учорашніми кріпаками Кайдашами і нашими сучасниками, інтереси яких обмежуються машиною найновішої марки, закордонними джинсами, обов'язковою наявністю двохсоттомної «Світової бібліотеки», книжки якої не беруться до рук, а рівненько, «для краси» стоять на полицях.

Добір творів у програму і спрямування їх вивчення повинні забезпечити максимальні можливості для морально-етичного виховання учнів, формування в них понять добра, правди, справедливості, милосердя, взаємодопомоги, краси. І головне тут — домогтися, щоб ці благородні почуття ввійшли в плоть і кров наших вихованців, стали їхніми життєвими переконаннями. Кожен твір має вивчатися тільки через

призму сучасності, в зіставленні з подіями, явищами, умовами нашого життя.

Ми живемо у складному, але й дуже цікавому світі. Те, що відбувається зараз, перебудова всього життя, ліквідація білих плям минулого, рішуча переоцінка цінностей — усе це зачіпає кожну радянську людину, передовсім молоду — допитливу, шукаючу, мислячу. Вона перейнята духом відновлення, повернення ленінських ідеалів, ленінської правди, не приймає солоденького, підфарбованого легкопису про минуле й сучасне. Вона активно, часом болісно шукає правди. І значною мірою цю правду має дати шкільний курс літератури.

По-новому, чесно й відверто потрібно висвітлювати нашу історію. І не треба боятися, що учні не зрозуміють, скажімо, й трагічної помилки О. Олесея, що привела його в еміграцію, й перебування В. Сосюра в петлюрівських військах, і складність характеру, суперечності у творчості, громадській діяльності та політичних поглядах П. Куліша.

Серед інших генеральних напрямів подальшого розвитку народної освіти, визначених лютневим (1988) Пленумом ЦК КПРС, важлива роль належить її демократизації. Що стосується викладання літератури в школі, то йдеться насамперед про альтернативність, неоднозначність у підході до художнього твору й сприймання його учнями.

Роки застою, придушення індивідуальності призвели до шаблонного мислення, стандартної оцінки літературних явищ. Міцно вкоренилася така проста й така зручна думка: все, що включено до шкільної програми, автоматично підноситься до рівня класики і не підлягає критиці.

Кожне критичне зауваження щодо програми чи підручника, кожна спроба учня дати твору самостійну оцінку кваліфікувалися мало не як замах на основи літературознавства, а то й політики. Найневинніша заява учня про те, що йому не подобається творча манера Тичини, що йому здається надто прямолінійною й неглибокою п'єса О. Корнійчука «Платон Кречет» або недовершеними в художньому плані вірші П. Грабовського, негайно і суворо осуджувалася вчителем. І добре ще, коли в нього вистачало такту і розуму обмежитися цим! А то ж двійка з літератури, двійка з поведінки і ярлик, в кращому разі, важкого учня.

Та й учитель був обмежений тісними рамками програми, що зв'язувало його ініціативу, перешкоджало зробити навчання творчим процесом. У нашому проекті програми часто пропонуються два або кілька творів для вивчення на вибір учителя. Це дещо розв'яже його творчу ініціативу, допоможе вибрати для текстуального опрацювання твір, який повніше відповідає конкретним умовам роботи школи або художнім смакам самого вчителя, що теж має неабияке значення.

Так, наприклад, у 7-му класі пропонується текстуально вивчати одну з повістей Григора Тютюнника — «Климко» або «Вогник далеко в степу», одну з повістей О. Гончара — «Бригантина» або «Земля гуде».

Однією з вад сучасного викладання літератури є намагання втиснути в сорок п'ять хвилин уроку все, що визначено програмою. Унаслідок цього якась частина матеріалу сприймається без глибокого усвідомлення, механічно, поверхово. Скажімо, програмою передбачене вивчення кількох образів персонажів твору. У романі «Прапорonosці» це — майор Воронцов, Брянський, Черниш, Шура Ясногорська, Сагайдак, Хома Хаецький. Як правило, вчителі намагаються в тій чи іншій формі схарактеризувати їх на уроці. А це означає, що на вивчення кожного з них припадає десь 8—10 хвилин. Отже і характеристика буде неглибокою, поверховою.

А чи не краще вчителеві докладно, вичерпно, опираючись на текст твору, схарактеризувати одного героя, дати взірець аналізу, а над рештою образів учні нехай попрацюють самостійно? Скажімо, розглянути образ Брянського на уроці, вчитель запропонує старшокласника

Удома підготувати відповіді на такі, наприклад, питання: «Євген Чер-
нши — спадкоємець і продовжувач справи Брянського»; «Вплив Брян-
ського на формування характеру Сагайда» та ін.

Досвід показує, що коли учні добре знають текст твору, усвідом-
или його ідейно-художній зміст, для них не становить труднощів опра-
цювати такі питання самостійно. І це буде не перекладання роботи
вчителя на учнів, а раціональне використання їхніх творчих здібно-
стей, розвиток самостійного мислення.

Є в програмі і поезії, які не потребують аналізу в повному розу-
мінні цього слова. В такому разі доцільно обмежитися стислою насту-
повною бесідою до них. Наприклад, чи варто аналізувати Малишкову
«Пісню про рушник»? На наш погляд, цілком достатньо пояснити уч-
ням, чим є вишитий рушник в українській народній творчості, що він
символізує — а зміст чудової поезії учні глибоко сприймуть і без до-
кладного аналізу.

Тому в проекті програми подекуди пропонується вивчати протягом
уроку 2-3 невеликих твори, які цілком достатньо прослухати учням,
щоб зрозуміти їх. Іноді вчитель має пояснити деякі деталі.

Ряд творів пропонується для самостійного читання. Мета його —
ширше ознайомити учнів з визначними творами рідної словесності. Ок-
рім того, учні, як відомо, читають книжки за своїм вибором, керую-
чись порадами товаришів, бібліотекарів, власними смаками. І часто
читають не найкращі книжки. Визначені в проекті твори для самостій-
ного читання потрібно знати кожній освіченій людині. Засвоєння їх
полегшується тим, що вони належать письменникам, із творчістю яких
учні ознайомлювалися на уроках, а часто вони й тематично близькі,
як-от «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір» М. Стельмаха.

Учитель у кожному конкретному випадку обере доцільну форму
організації самостійного читання, прийоми, які допоможуть забезпечи-
ти його належну ефективність. Це можуть бути настановчі бесіди пе-
ред читанням твору, пояснення незрозумілого в ньому, введення в коло
зображених подій, розповідь про життєву основу, літературну історію
та ін. Можна також провести підсумкову бесіду, в процесі якої пере-
вірити, як сприйняли і засвоїли твір учні, наскільки глибоко осягнули
його ідейно-художній зміст.

Проект програми не містить списку творів для позакласного чи-
тання. На думку укладачів, у цьому немає потреби. Практика показує,
що вчителі добирають для уроків-бесід переважно твори, наявні в міс-
цевих бібліотеках, хоч вони, буває, і не входять до рекомендованого
списку. Зрештою, можна користуватися списками, вміщеними в нині
діючій програмі, твори там дібрані, на нашу думку, досить вдало. Так
само продумані в програмі, що діє, основні вимоги до знань і вмій
учнів певних класів. На них і треба орієнтуватися.

Визначення міжпредметних зв'язків у такому вигляді, як вони по-
даються в програмі, не відповідає сучасним вимогам. По-перше, вони
набувають значення обов'язковості. А вчитель не завжди має змогу
дістати, скажімо, потрібний твір живопису чи музики. По-друге, це
обмежує використання тих матеріалів з інших предметів, які не вклю-
чені до програми в розділ «Міжпредметні зв'язки».

Кілька слів про структуру курсу літератури. Автори проекту вва-
жають за доцільне зберегти в основному ті принципи побудови, які ле-
жать в основі діючої нині програми. Вважаємо, що така побудова від-
повідає вимогам, що ставляться до літературної освіти учнів на сучас-
ному етапі. Ми зберегли лінійний принцип, який витримав перевірку
часом і забезпечує ефективну організацію навчального процесу з літе-
ратури. Цей принцип передбачає сприйняття творчості письменників
у цілісності, дає змогу простежити її розвиток.

Щоправда, були думки про впровадження, так би мовити, поетап-
ного вивчення літератури, коли в його основу кладеться не творчість

окремих письменників, а література певного періоду. Тоді, скажімо, творчість Тичини, Рильського вивчалася б спочатку на фоні літературного процесу 20-х років, потім — 30—50-х і т. ін.

Гадаємо, що такий принцип суто літературознавчого характеру був би корисний при створенні історії літератури й зовсім не відповідає специфіці шкільної літературної освіти.

Принцип варіативності в системі народної освіти передбачає відносну можливість вибору творів для вивчення і необмежене застосування різних форм, методів та прийомів роботи над ним.

Щодо часу на розгляд певних тем існували різні думки. Були пропозиції визначити лише загальну кількість годин, відведених у кожному класі на вивчення літератури. Це дало б простір ініціативі вчителів, дозволило б перерозподілити час, відведений на вивчення кожної теми, врахувати при цьому конкретні умови школи, вподобання самого вчителя. Адже часто буває, що якийсь із творів сприймається учнями важко, вимагає більшої затрати часу на його вивчення. А інший, навпаки, засвоюється швидко й міцно, так що залишаються й вільні години.

Однак ми на цей раз вирішили не відступати від традиції і визначили час на вивчення кожної теми. Сподіваємося, що це допоможе вчителю спланувати у перший рік роботи за проектом нові теми програми. Водночас ми застерігаємо, що поданий у проекті програми розподіл годин є орієнтовним і кожний учитель має право відводити на вивчення теми ту кількість годин, яку він вважає доцільною.

Як відомо, в навчальних планах середньої школи на 1988/89 навчальний рік зроблено деякі зміни: у 9—10-му класах уведено вивчення української мови, збільшено кількість часу на українську літературу: у 8-му класі з 68 до 102, у 9-му — з 102 до 136 годин. Це, безумовно, позитивно позначиться і на якості та глибині знань учнів з літератури, і на їхньому загальному розвитку.

Але, на наш погляд, залишилося нерозв'язаним питання про два класи, які мають чи не найбільшу вагу в шкільному курсі літератури: 7-й і 10-й. Курс літератури 7-го класу має пропедевтичний характер. Він немов систематизує вивчене в 4—6-му класах, а головне — проектує курс літератури у 8—10-му класах, що має історико-літературний характер. Тому-то бажано було б, щоб курс 7-го класу у стислому вигляді ознайомлював учнів з історичним шляхом розвитку літератури — від її зародження й до сучасності. А для цього 68 годин явно недостатньо.

Те ж саме і в 10-му класі. Важливість курсу радянської літератури безперечна. Її значення для формування характеру багатогранної, всебічно й гармонійно розвиненої людини безумовне. А в зв'язку з процесом оновлення, перебудови культурного життя, з ліквідацією білих плям в історії літератури, мистецтва, культури воно дедалі більше зростає. Адже наша молодь повинна — і прагне! — знати творчість тих письменників, які замовчувалися або трактувалися фальшиво, перекручено. Це стосується таких визначних діячів літератури, як М. Куліш, В. Винниченко, М. Хвильовий, Г. Косинка, Є. Плужник та інших. І їм, зрозуміло, потрібно знайти належне місце в шкільному курсі літератури.

А ще з'являються нові цікаві й важливі твори письменників, без яких також не можна уявити сучасне літературне життя. Шкільна програма не повинна обходити їх своєю увагою. Справді, хіба можна вважати шкільну літературну освіту повною, якщо учні не знають, скажімо, роману у віршах «Маруся Чурай» та лірики Ліни Костенко, поезії Василя Симоненка, роману «Вир» Григорія Тютюнника?

А часові рамки програми з радянської літератури в 10-му класі залишилися незмінними: ті ж такі 102 години. Щоправда, автори проекту ввели і «97» М. Куліша, і поезію В. Симоненка, І. Драча, Ліни

Костенко, драматургію О. Коломійця. (Але поза програмою залиши-
ведливо осуджені в роки сталінського лихоліття письменники. Га-
даємо, введення творів цих письменників допоможе старшокласникам
поглибити свою літературну освіту). Однак це зроблено за рахунок ско-
рочення часу на вивчення інших тем. Мало, надто мало чотирьох-п'яти
годин на розгляд творчості Довженка, Яновського, Рильського, Стель-
маха, Сосюри, Кочерги...

Авторський колектив проекту програми виходив з того, що на ви-
вчення рідної літератури в 7-му класі буде відведено 85 годин, а в
10-му — 136. Сподіваємося, що в майбутньому Міністерство освіти знай-
де можливість (може, навіть, зменшивши кількість годин у 4—6-му
класах) збільшити цей час.

Ще одне. Години на розвиток мовлення у старших класах не пла-
нувалися. Вважаємо, що ця робота має виконуватися на уроках мови.
Проте вчитель може (якщо зуміє) виділити з цією метою і час, від-
ведений на вивчення тем з літератури.

У статті, вміщеній на сторінках газети «Вечірній Київ», міністр
освіти УРСР М. В. Фоменко повідомив, що з чотирьох проектів програм
з літератури вчитель-словесник зможе вибрати ту, яка йому найбільше
імпонує. Гадаємо, що в цьому також виявляється демократизація шко-
ли, утвердження варіативного підходу до організації навчального про-
цесу. Учителі-словесники республіки, керівники шкіл та органів освіти,
методисти, науковці мають провести ґрунтовну апробацію проектів про-
грам з літератури на високому науково-методичному рівні і спільними
зусиллями виробити найкращий варіант програми, який відповідав би
зрослим вимогам до шкільної літературної освіти.

* * *

*Проект програми складений співробітниками кафедри історії ук-
раїнської літератури Київського державного університету
ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом завідуючого кафедрою доктора
філологічних наук, професора П. П. Кононенка та професора, канди-
дата педагогічних наук В. Я. Неділька. Авторський колектив не вва-
жає проект досконалим і просить усіх учителів-словесників, виклада-
чів вузів, учених, методистів надсилати свої пропозиції і зауваження
щодо його поліпшення на адресу: 252017, Київ-17, Володимирська, 64,
Київський державний університет, кафедра історії української літера-
тури — «Програма».*

***

ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ 4-10-Х КЛАСІВ СЕРЕДНЬОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ З УКРАЇНСЬКОЮ І РОСІЙСЬКОЮ МОВАМИ НАВЧАННЯ

4 клас (85 год/68)

Вступ (2 год)

Ознайомлення із змістом підручника. Розповідь про значення книжки, усного
слова в людському житті.

Гімн СРСР. Текст С. Михалкова і Г. Ель-Регістана. Переклад М. Бажана. Му-